

DIRCK VOLCKERTSZ COORNHERT (1522-1590):
EEN WONDERE IJVERAAR

Dirck Volckertsz Coornhert (1522-1590): een wondere ijveraar

Achteraf beschouwd

Gerrit Voogt

Hilversum
Verloren
2020

In de *Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum* (BDN) verschijnen publicaties op het gebied van de geschiedenis van het (religieuze, filosofische en artistieke) non-conformisme van circa 1350 tot onze tijd. De BDN omvat een reeks tekstedities en een reeks studies over belangrijke non-conformistische auteurs. De publicaties van de BDN verschijnen bij Uitgeverij Verloren (Hilversum) als uitgaven van de Coornhert Stichting, onder redactionele verantwoordelijkheid van het Coornhert Centrum. Voor meer informatie verwijzen wij u graag naar www.coornhertstichting.nl.

Afbeelding op het omslag: Portret van de oudere Coornhert van de hand van Cornelis Cornelisz van Haarlem.

ISBN 978-90-8704-808-2

© 2020 Gerrit Voogt & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: TAT Zetwerk, Utrecht
Omslagontwerp: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Woord vooraf · 7

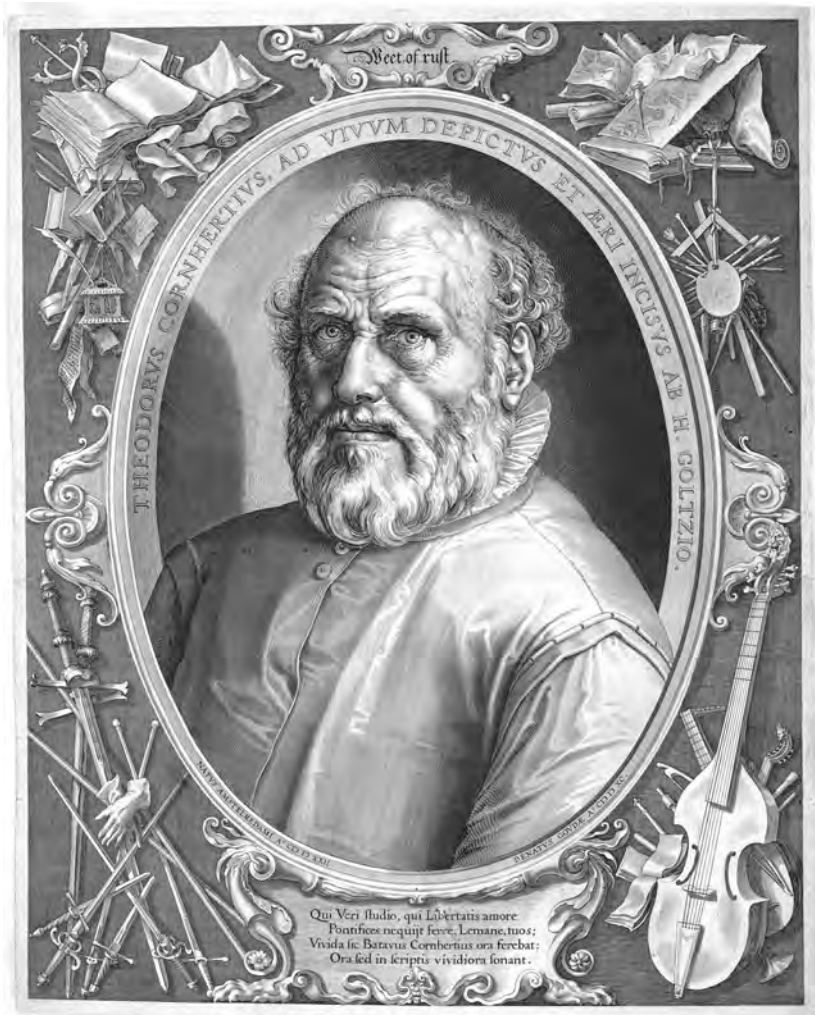
1. 'Die verachter van alle zichtbare kerken': De nalatenschap van Coornhert in de zeventiende-eeuwse Republiek · 9
2. Van de vroege Verlichting tot einde negentiende eeuw · 37
3. Coornherts herwaardering en aanhoudende controverse · 59
  - Het fenomeen Coornhert in het algemeen · 59
  - Verdraagzaamheid en geloofsvrijheid · 72
  - Coornherts theologie en ethiek · 80
  - Literator en taalvernieuwer · 86
  - Grafisch werk · 91
  - Conclusie · 93

Bibliografie · 95

    Primaire bronnen · 95

    Secundaire bronnen · 98

Persoonsnamenregister · 109

Portret van Coornhert – Hendrick Goltzius, gravure, 1591-1592. Bovenaan: 'Weet of rust', Coornherts lijfspreuk; rondom het ovaal attributen verbonden met Coornhert.

Woord vooraf

Ook na zijn dood in 1590 heeft Dirck Volckertsz Coornhert de gemoederen in beweging gebracht. De intensiteit van zijn nawerking kent zeker schommelingen, met bijvoorbeeld een hausse in de zeventiende en twintigste eeuw en een rustiger periode in de eeuwen daartussen, maar de Haarlemse notaris en veler luis-in-de-pels is nooit geheel uit het gezichtsveld verdwenen. Dit boekje is een poging om Coornherts nawerking in beeld te brengen, aan de vooravond van zijn 500^e geboortedag. De behandeling van deze nalatenschap is chronologisch, met de zeventiende eeuw in het eerste, de achttiende en negentiende eeuw in het tweede en de twintigste eeuw tot op heden in het laatste en langste hoofdstuk, dat is onderverdeeld in thema's, zoals theologie en tolerantie.

Deze nabeschuwing maakt duidelijk dat het fenomeen-Coornhert niet eenduidig is en nog steeds tot discussies leidt. Het is aan de lezer om zelf conclusies te trekken met betrekking tot de man die ooit dichtte,

Proeft den gheesten, gheloofse niet al,
Ghelooft my oock niet, zy dy niet mal!

‘Die verachter van alle zichtbare kerken’: De nalatenschap van Coornhert in de zeventiende-eeuwse Republiek

Op 29 oktober 1590, op achtenzestigjarige leeftijd, blies Coornhert in Gouda zijn laatste adem uit. Gouda werd zijn eindbestemming nadat hij op onzachtzinnige wijze Delft was uitgezet. Uiteraard verwerkte Coornhert zijn wedervaren in Delft op een hem typerende wijze: hij schreef een traktaat getiteld *Naem-scherp D. V. Coornherts tegen de Ondaedt tot Delft aan hem betoont*.¹ Ook hanteerde hij een woordspeling om te beschrijven wat hem overkwam, want, schreef hij, ‘[d]oor ’t delven comt men aen ’t gout, door de Delvenaers come ick by de Gouwenaars.’² Zo bleef hij strijdbaar tot het einde. Een jaar voor zijn dood daagde hij de dominees die in Gouda bijeen waren gekomen voor een synode uit om het debat dat plaatsvond in Den Haag in 1583 maar voortijdig was afgebroken te hervatten. Hij was bereid het opnieuw op te nemen tegen zijn gereformeerde opponenten en waarschuwde dat, zo zij geen gehoor gaven aan zijn oproep, er een nieuw boekwerk van zijn hand zou verschijnen tegen de gereformeerde leer. Hij kreeg nul op het rekest, en het volgende jaar (dat van zijn dood) verscheen zijn lijvige boek over de predestinatie.³ In datzelfde jaar voltooide hij zijn *Proces vant Ketterdooden*, een weerlegging van de beroemde Justus Lipsius, en zijn laatste maanden besteedde hij aan een weerlegging van Lipsius’ weerlegging.⁴ En zelfs het uur van zijn dood leverde nog stof voor controverse, want hoewel vrienden die hem in zijn laatste dagen op kwamen zoeken getuigden van zijn morele kracht en godsvertrouwen, meenden zijn gereformeerde

- 1 Coornhert, *Naem-scherp D. V. Coornherts tegen de Ondaedt tot Delft aan hem betoont*, Delft 1590; in Coornherts *Wercken* III fol. 294A-295D.
- 2 Bruno Becker (ed.), *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D. V. Coornhert*, Den Haag 1928, brief 49, 292.
- 3 Coornhert, *Vande predestinatie, verkiezinge ende verwerpinghe Godes*, Gouda 1590, *Wercken* III, fol. 171R-291D.
- 4 Coornhert, *Proces van ’t Ketterdooden ende dwang der consciencien*, Gouda 1590, 774 pp., *Wercken* II, fol. 43-170; Justus Lipsius, *De Una Religione adversus Dialogistam liber* (1590), Antwerpen 1610; Coornhert, *Verantwoordinghe van ’t Proces vanden ketteren te dooden* [onvoltooid, 1590], *Wercken* III, fol. 480A-489R.

tegenstanders dat de laatste uitspraak die uit zijn mond werd opgetekend aangaf dat deze notoire verdediger van de vrije wil en criticus van de gereformeerde predestinatieleer nu, geconfronteerd met zijn eigen aanstaande dood, een ander deuntje zong. Immers, de laatste samenhangende zin die men twee dagen voor zijn dood optekende, luidde: 'Ick hebbe van Godt een ziele ontfanghen, die behoort hem toe, indien ick die besitte als myn eyghen, soo doe ick qualijck: maer besitte ick die als Godes, soo doe ick recht, 't is gheen eyghendom, hy mach die verwerpen of behouden so het hem ghelieft [...].'⁵ Jacobus Trigland, één van de voornaamste rechtzinnige dominees tijdens het religieuze conflict met de meer vrijzinnige remonstranten in de jaren 1600, citeert deze woorden triomfantelijk als een bevestiging van Coornherts uiteindelijk orthodoxe opvatting aangaande de uitverkiezing, aangezien hij de ziel beschrijft als 'Gods eigendom' waarmee hij kan doen wat hij wil.⁶

Coornhert leidde een veelbewogen leven als secretaris van de burgemeesters van Haarlem en van de Staten van Holland, als veelschrijver, en als onvermoeibare criticus.⁷ Hij werd in Amsterdam geboren maar vestigde zich al jong in Haarlem, waar hij notaris werd en secretaris voor de burgemeesters van de stad; later, na een periode van ballingschap in Duitsland, deed hij korte tijd dienst als secretaris van de vrije Staten van Holland. Maar hij ondernam nog diverse andere activiteiten. Als drukker publiceerde hij zijn eigen vertalingen van de klassieken, zoals Cicero's *De officiis*. Hij verdiende jarenlang zijn brood met etsen en graveren en leverde moralistische prenten naar Maarten van Heemskerck en anderen, en fungeerde als leermeester voor de jonge Goltzius (die later zijn meester zou overtreffen).⁸ Hij

- 5 *Het leven van D.V. Coornhart*, gedrukt als voorwoord bij Coornhert, *Wercken* 1, fol. 6B.
- 6 Jacobus Trigland, *Kerckelycke Geschiedenissen begrypende de swaere en bekommerlycke geschillen in de Vereenigde Nederlanden voor-gevallen, met derselver Beslissinge, en de Aenmerckingen op de Kerckelycke Historie van Johannes Wtenbogaert [...]*, Leiden 1651, 715/2. Wel voegt hij eraan toe dat het veelzeggend is dat Coornhert in deze laatste woorden de Verlosser niet met name noemt [...]. Dezelfde uitleg van Coornherts laatste woorden vinden we in J. Hoornbeeck, *Summa controversiarum religionis, cum Infidelibus, Hereticis, Schismaticis. Id est, Gentilibus, Iudaeis, Muhammedanis; Papistis, Anabaptistis, Enthusiastis & Libertinis, Socinianis; Remonstrantibus, Lutheranis, Brouwnistis, Graecis*, Leiden 1653, 468. Het dient echter gezegd te worden dat Trigland selectief is, want hij laat de laatste zinnen van Coornherts laatste woorden weg, waarin hij zijn vertrouwen uitspreekt in de 'goede God': '[...] ick hebbe gheen claghen; maer God is goet, hy doet niet dan goet, ende en sal mits dien syn goet schepsel niet bederven.'
- 7 De enige volledige biografie is vooralsnog die van Henk Bongers, *Leven en werk van Dirck Volkertsz Coornhert*, Amsterdam 1978.
- 8 Samuel Ampzing, *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland [...]*, Haarlem 1628; herdr. facsimile, 1974, 359; zie voor Coornherts grafische werk Ilja M. Veldman (ed.), *Dirck Volkertsz. Coornhert*, The Illustrated Bartsch, 55, supplement, z.p. 1991; Veldman, *Leerrijke reeksen van Maarten van Heemskerck*, Den Haag 1986; Veldman, *De wereld tussen goed en kwaad: Late prenten van Coornhert*, Den Haag 1990.

nam actief deel aan de Opstand tegen Spanje, wat hem in 1567 op een verblijf in de Gevangenpoort in Den Haag kwam te staan.⁹ Hij slaagde erin om het volgende jaar, toen er berichten circuleerden dat Alva in aantocht was, te ontsnappen. Zo begon zijn eerste periode van ballingschap in Duitsland, waarvan hij korte tijd naar Haarlem terugkeerde na het succes van de Geuzen in Den Briel en andere Hollandse steden. Hij werd echter al snel op een zwarte lijst gezet door de Geuzen-aanvoerder Lumey, vanwege het vernietigend rapport dat hij, in zijn hoedanigheid van secretaris van de Staten van Holland, had geschreven over de wandaden door de Geuzen begaan tijdens hun bevrijding van Holland. Na de Pacificatie van Gent keerde Coornhert in 1577 weer terug naar Haarlem, waar hij in het vervolg zijn rol zou spelen als niet-aflatende luis in de pels van de theologen van de steeds dominantere gereformeerde kerk. Hij bestreed de dominees in talloze geschriften, maar ook in verschillende grote debatten over gereformeerde leerstukken zoals die in de Heidelbergse Catechismus te vinden waren.¹⁰ Hij was een onversaagde kampioen van de gewetensvrijheid, de enige zaak die het volgens hem waard was om voor te lijden en zijn eerste beweegreden om tegen Calvijn en Beza te schrijven.¹¹ Zijn tomeloze inzet voor deze voor hem zo essentiële zaak resulteerde in verschillende publicaties, met name de *Synode over gewetensvrijheid* (1582) en het *Proces van 't ketterdoden ende dwang der consciëntien* (1590). Verder schreef hij, behalve talloze gedichten, liederen en toneelstukken, de eerste zedenleer in een Europese volkstaal. Het was vooral aan zijn vertalingen te danken dat Nederlanders vertrouwd raakten met het gedachtengoed van Sebastian Castellio (1515-1563).¹² Het dient tenslotte opgemerkt te worden dat Coornhert, die zijn hele oeuvre consequent in de volkstaal schreef, als één van de scheppers en vormgevers geldt van het Nederlands als literaire taal.¹³

- 9 Zie voor een verzameling van zijn politieke geschriften: D.V. Coornhert, *Politieke geschriften: Opstand en religievrede*, J. Gruppelaar (ed.), Amsterdam 2009.
- 10 Zie voor deze debatten Marianne Roobol, *Landszaken: De godsdienstgesprekken tussen gereformeerde predikanten en D.V. Coornhert onder leiding van de Staten van Holland (1577-1583)*, Amsterdam 2005.
- 11 In het Voorwoord van Coornherts *Synode over gewetensvrijheid* (1582) stelt hij dat gewetensvrijheid hem er tien jaar eerder toe had bewogen ‘om voor de eerste keer de pen tegen Calvijn en Beza op te nemen.’ Dit moet een verwijzing zijn naar zijn tractaat uit 1572, *Van de toelatinge ende decreete Godes bedenckingehe: Bedenckingehe of de H. Schrift ook inhoudt sulcks als [...] Calvijn ende [...] Beza daer van leeren*, Altena = Wesel 1572, dat voornamelijk zijn kritiek op de gereformeerde predestinatieleer behelst.
- 12 Zie Hans Rudolf Guggisberg, *Sebastian Castellio im Urteil seiner Nachwelt vom Späthumanismus bis zur Aufklärung*, Basel & Stuttgart 1956, 61-67 (‘Dirck Volckertszoon Coornhert und sein Kreis’).
- 13 Zie over Coornherts toneelwerk Anneke Fleurkens, *Stichtelijke lust: De toneelspelen van D.V. Coornhert (1522-1590) als middel tot het geven van morele instructie*, Hilversum

Coornhert verachtte nietsdoen en luiheid bovenal en gaf herhaaldelijk uiting aan zijn minachting voor ‘stille-zitters’ en voor mensen die enkel voor zichzelf leven.¹⁴ In zijn Haagse cel vond hij de tijd voor het schrijven van een toneelstuk, gedichten, en een verhandeling over door hem noodzakelijk en nuttig geachte hervorming van het gevangeniswezen. Het laatstgenoemde document, geschreven op 24 oktober, 1567, is in handschrift aangetroffen tussen de papieren van Jan van Hout, de invloedrijke stadssecretaris van Leiden.¹⁵ Twintig jaar later werkte Coornhert het geschrift verder uit en droeg hij de publicatie ervan aan de Staten van Holland op.¹⁶ Zijn voorstellen werden ingegeven door de toename van het aantal criminelen in een periode van snelle bevolkingsaanwas in Europa, die samenhang met de migratie in de Lage Landen ten gevolge van de langdurige oorlog met het Habsburgse Spanje. Coornhert merkte op dat de plakaten waarin gedreigd werd met zware straffen, tot en met de doodstraf, weinig effect hadden op de criminelen, omdat die liever een paar onplezierige momenten doorstonden, gevolgd door een spoedig einde, dan gevangen te zitten in een lang, ellendig en noodruftig leven. Zijn voorstel om misdadigers aan het werk te zetten zou hen te meer angst aanjagen omdat een leven gewijd aan ledigheid en drank in Coornherts opvatting de hoofdbron was van de criminaliteit. In dit opzicht vertoont Coornherts denken overeenkomsten met dat van de humanist Ludovicus Vives (1493-1540). Door misdadigers aan het werk te zetten dient men de belangen van de gemeenschap, alsook van de misdadigers die een kans krijgen om hun leven te beteren. Dit zou een afschrikwekkend effect hebben en maken dat mensen het verkeerde pad verlaten. Deze voorstellen waren niet alleen pragmatisch, maar kwamen ook overeen met Coornherts ideeën over de stapsgewijze vervolmaking van de mens, zoals die bijvoorbeeld wordt beschreven in *Jacobs Ladder*. Ledigheid en zonde stonden voor Coornhert op één lijn, want net als het beoefenen van de deugd de zondige mens geleidelijk de zonde kon doen verlaten, zo konden leeglopers worden verbeterd door werk.

1994; Coornherts *ethica* is recentelijk ‘hertaald’ door Jaap Gruppelaar: *Zedekunst, dat is wellevenskunst*, Hilversum 2015.

- 14 In *Boeventucht* omschrijft Coornhert zichzelf als ‘eenen die liever niet, dan tot niemands nut zoude leven’: Coornhert, *Boeventucht*, A.J. Gelderblom (ed.), Muiderberg 1985, 130, 66.
- 15 Gevonden door A. Hallema; zie A. Hallema, *Geschiedenis van het gevangeniswezen, hoofdzakelijk in Nederland*, Den Haag 1958, 105-106.
- 16 Coornhert, *Boeven-tucht ofte Middelen tot mindering der schadelyke ledigghangers*, Amsterdam 1587; het enig bekende exemplaar van dit werk bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek van de Leidse Universiteit; daarna werd het opgenomen in *Wercken III*, fol. 384v-388D.

Het is onmogelijk om een direct verband aan te tonen tussen Coornherts voorstellen en de stichting, in 1596, van het Amsterdamse Rasphuis (voor mannen) en het Spinhuis (voor vrouwen), instellingen waar de ingezetenen aan het werk werden gezet. Toch is zijn invloed zeer waarschijnlijk.¹⁷ In 1589 schreef Coornherts vriend Spiegel een verslag voor het Amsterdamse stadsbestuur (waar Spiegels broer deel van uitmaakte), getiteld ‘Bedenking op de grondvesting van een Tuchthuys’. Tuchthuis was de oorspronkelijke naam van het Rasphuis, en hierin kan men een verwijzing lezen naar Coornherts *Boeventucht*.¹⁸ De faam van het Spin- en Rasphuis reikte tot buiten de landsgrenzen en vooral het Rasphuis werd een toeristische trekpleister, met noviteiten als de verdrinkingscel waar van luiheid betichte delinquenten hard moesten pompen om niet te verdrinken.¹⁹ Een pamflet uit die dagen bericht over de dagelijkse wonderen die geschieden in het Tuchthuis, waar ‘Sint Labor’ en ‘Sint Raspus’ erin slaagden om sociale nietsnutten om te toveren in nijvere lieden. Toen in de nadagen van de roerige zestiger jaren van de twintigste eeuw kritische rechtenstudenten in Nederland een organisatie stichtten die strafrechthervorming bepleitte, vernoemden zij haar naar de humanist die zich voor het eerst kritisch had uitgelaten over misdaad en straf in de vroege Republiek.²⁰

Een vroege indicatie van Coornherts vermeende invloed vinden we in het traktaat waarin de voormalige Delftse predikant Donteclock felle kritiek leverde op de in 1607 verschenen *Korte Onderwijsinghe der kinderen inde Christelijcke Religie*, een document dat hij doodverfde als de ‘Goudse catechismus’.²¹ Hier heet het dat in deze tijd ‘[...] de Coornhertisten, de nieuwe Pelagianen, d’ alder grootste secte zyn, met de natuer ende conditie van de Hollanders wel overeenkomende [...]’. Wij moeten deze bewering echter met een paar korrels zout nemen, omdat de term ‘coornhertisten’ propagandistisch werd gebruikt en diende om de ‘Goudse catechismus’ zwart te maken. De erfzonde komt in deze *Onderwijsinghe* niet voor, schrijft Donteclock, ‘om de nieuwe Pelagianen, ic meene de Coornhertisten (die schier alleene tot onsen tijden de Erf-sonde ofte aenghebooren sonde niet en bekenen) te gelieven [...]’, en ook van de Drie-Eenheid wordt niet gerept.

17 Hallema, *Geschiedenis van het gevangeniswezen*, 106, gaat uit van deze invloed.

18 Zie Gelderblom, *Boeventucht*, hfst. 5, 36-44.

19 Simon Schama, *Overvloed en onbehagen: De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1988, 36, ziet in de verdrinkingscel een symbolische en geïntensiveerde herhaling van de voortdurende Nederlandse strijd met het water.

20 Zie Hans Smits, *Strafrechthervormers en hemelbestormers: Opkomst en teloorgang van de Coornhert-Liga*, Amsterdam 2008; de Coornhert-Liga was actief tot ca. 2000.

21 Reinier Donteclock, *Proeve des Gouschen Catechismi ofte Korte onderwijsing inde Christelycke Religie*, 2e dr., Delft 1608.

Net als Sebastian Franck (1499-1542) meende Coornhert dat er heden een onzichtbare kerk is waarvan de ware leden verstrooid zijn onder de katholieken en alle secten. Deze kerkleer, beweert Donteclock, is het meest aantrekkelijke van het ‘coornhertisme’, omdat zij strookt met de aard van vele Hollanders, die ‘niet vele wercx vande Religie maecken.’²² Deze mensen zijn gewoon lui en willen zich niet aan de kerkdiscipline onderwerpen en ze gebruiken verschilpunten in de leer slechts als drogredenen. De kerk dient dan ook – in deze aanloop tot de volgende Bestandstwisten – haar poorten voor zulke lieden gesloten te houden, zo raadt Donteclock.

Tijdens het Twaalfjarig Bestand in de Tachtigjarige Oorlog (1609-1621) barstte een felle godsdienststrijd uit met aan de ene kant de aanhangers van de theoloog Arminius, bekend als arminianen of remonstranten (naar hun Remonstrantie van 1610), en aan de andere kant de rechtzinnige gereformeerden die bekend stonden als contra-remonstranten of gomaristen (naar hun voorman, Gomarus). Deze bestandstwisten resulteerden in de veroordeling van de remonstranten op de Synode van Dordt (1618-1619), de ballingschap van hun leiders en de vrijwel gelijktijdige executie in Den Haag van Johan van Oldenbarnevelt, de leidende staatsman van de Republiek die in het voornoemde conflict de zijde van de remonstranten had gekozen. Het conflict draaide om het leerstuk van de predestinatie, en daarmee gekoppeld de kwestie van de verhouding van vrije wil en genade. Hier zij opgemerkt dat Coornherts laatste boek de predestinatie betrof, dat wil zeggen zijn afwijzing van het gereformeerde leerstuk aangaande de voorbeschikking.²³ Samen met zijn afwijzing van het leerstuk der erfzonde en zijn geloof in de menselijke vrije wil zien we hier de fundamenteën van Coornherts optimistische geloofsleer die gewoonlijk wordt aangeduid als perfectisme ofwel volmaakbaarheidsleer: het geloof dat de mens in staat is om in dit aardse leven, traspgewijs, de volmaakte gehoorzaamheid aan God te bereiken.²⁴ Dit geloof stond diametraal tegenover de gereformeerde leer van de onherstelbare zondigheid van de mens en van de onmogelijkheid dat de mens zelf iets bij kan dragen aan zijn verlossing.²⁵ We zien hier een uiting van een

22 Ibid., 14-19; 34-39; 45-62.

23 D.V. Coornhert, *Vande predestinatie, verkiesinghe ende verwerpinghe Godes*, Gouda 1590; herdrukt in aparte delen in 1611 door Tournay in Gouda; ook in *Wercken* III, fol. 171R-291D.

24 Zie Bruno Becker, ‘Coornhert de 16de eeuwse apostel der volmaakbaarheid’ in *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 19 (1926), 59-84; Gerrit Voogt, *Constraint on Trial: Dirck Volckertsz Coornhert and Religious Freedom*, MO 2000, hfst. 4; Mirjam G.K. van Veen, ‘“No One Born of God Commits Sin”: Coornhert’s Perfectionism’, *NAKG* 84 (2004), 338-357.

25 De contraremonstrantse voorman Trigland valt deze volmaakbaarheidsleer van de ‘laetdunckende’ (ofwel arrogante) Coornhert herhaaldelijk aan: Trigland – *Kerckelycke Geschiedenissen*, 53/2; 197; 342-343; 714-715.